

https://doi.org/10.31516/2410-5325.075.07*
УДК 75.048:37.091.214](4-11)(045)

А. Л. Щербань

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

Н. В. Бабкова

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК «ОРНАМЕНТИКА ТА УКРАЇНСЬКИЙ ОРНАМЕНТ»: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

А. Л. Щербань, Н. В. Бабкова. Навчальний посібник «Орнаментика та український орнамент»: культурологічний аналіз

Стаття присвячена долученню до наукового обігу та культурологічному аналізу інформації про орнаментознавчий навчальний посібник, підготовлений до друку Михайлом Михайловичем Дяченком навесні 1928 р. — «Орнаментика та український орнамент». Стисло охарактеризовано біографію автора в контексті орнаментознавчої діяльності. За рецензією провідного українського мистецтвознавця кінця 1920-х — початку 1930-х рр. Стефана Таранушенка висвітлено структуру та зміст рукопису, його переваги й недоліки. Сформульовано висновок, згідно з яким сімейні обставини та, очевидно, несприятлива соціально-політична ситуація, пов'язана зі згортанням процесів українізації та розгортанням репресивних заходів більшовицької влади щодо українських культурних діячів, не сприяли виходу цієї книги у світ. Але, зважаючи на те, що книга М. Дяченка не втратила актуальності і нині, її структуру та напруження автора можна і потрібно враховувати під час підготовки сучасних подібних видань.

Ключові слова: орнамент, Михайло Дяченко, 1928 рік, Стефан Таранушенко.

A. Shcherban, N. Babkova. The textbook "Ornamentation and Ukrainian ornament": cultural analysis

Abstract. Various aspects of ornamentation have been actively studied by various scientists for about two centuries, and they are included in the curricula of many educational institutions at different educational levels. However, for a long time, pupils and students of Eastern Europe haven't had ornamentation textbooks and guidebooks adapted to the educational process in their native languages.

The purpose of this article: to carry out a cultural study of the textbook "Ornamentation and Ukrainian ornament", prepared for publication by Mykhailo Diachenko in early fileing of 1928.

The methodology of the study are the principles of historicism and systematics in combination with historical-comparative and micro-historical methods.

The results. The article gives a brief description of the author's biography in terms of ornamental

activities. Originating from the peasant environment of the Kyiv region, he graduated from the Kyiv non-classical secondary school, studied at the engineering department of the Kyiv Polytechnic Institute for a year and a half (he did not finish his education due to financial difficulties), and graduated from the Kamianets-Podilskyi Art School. Since 1909 he had been researching Ukrainian folk ornaments and trying to modify them according to the needs of textile production. While working at the Dihtiarivka textile vocational school, he completed the preparation of a generalized ornamental work in the form of a textbook. The review of Stefan Taranushenko, the leading Ukrainian art critic of the late 1920s — early 1930s, highlighted the structure and content of the manuscript of this work, its positive features and shortcomings. One should conclude that family circumstances and, apparently, the unfavorable social and political situation associated with the curtailment of the process of Ukrainization and the deployment of repressive measures of the Bolshevik government against Ukrainian cultural figures, did not contribute to the publication of this paper.

The practical significance. The article is of practical importance, since its content can be used in the preparation of modern generalizing works on ornamentation.

Keywords: ornament, Mykhailo Diachenko, 1928, Stefan Taranushenko.

Постановка проблеми. Орнамент, який на території сучасної України використовується понад 10 тис. років, є важливим культурним феноменом. Не дивно, що впродовж останнього десятиліття орнаментознавство стало вагомим складовою культурологічного дискурсу. Але і до привернення уваги культурологів український орнамент понад століття студіювали представники різних галузей гуманітаристики. Одним з тих, для кого орнаментознавство тривалий час було головним життєвим пріоритетом, був М. М. Дяченко (1882–1943). Він не лише вивчав орнаменти, а й намагався адаптувати результати дослідження до потреб соціуму. З-поміж іншого він підготував один з перших у Східній Європі навчальний посібник, спеціально створений для

* This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

навчання учнів і студентів, для введення їх у курс орнаментознавчих проблем, орієнтування в багатогранному світі орнаментів. Це було надзвичайно актуально. Хоча різні аспекти орнаментознавства впродовж близько століття були долучені до навчального процесу східноєвропейських спеціалізованих навчальних закладів на різних освітніх рівнях, підручниками та спеціалізованими посібниками учні та студенти не були забезпечені. Під час навчання вони користувалися різними орнаментознавчими альбомами та науковими дослідженнями, які масово видавалися з другої половини XIX ст. (Селівачов, 2005).

25 березня 1928 р. завершений рукопис книги М. М. Дяченка прорецензував і рекомендував до друку (з зауваженнями) провідний український мистецтвознавець С. Таранушенко. У зв'язку з певними причинами книга не була опублікована, а рукопис донині не знайдено. Але наявні нині дані вперше дозволяють детально висвітлити обставини підготовки цього видання та здійснити його структурний аналіз.

Мета статті — виконати культурологічне дослідження орнаментознавчого навчального посібника, підготовленого до друку М. М. Дяченком навесні 1928 р. — «Орнаментика та український орнамент».

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення орнаментів як важливої складової української народної культури розпочалося в другій половині XIX ст. М. Дяченко долучився до цього процесу в 1907–1908 рр. під час навчання і праці на посаді художника-педагога (до 1909 р.) у Кам'янець-Подільській художній школі (Заява М. Дяченка, 22 листопада 1929, арк. 32–35). Керівник закладу В. Розвадовський спрямовував учнів на збір предметів народного мистецтва (писанок і вишивальних візерунків), виконання розгорток орнаментів у кольорі, розробку орнаментальних композицій із застосуванням подільських орнаментальних мотивів (Овчаренко, 2015, с. 83). Важливою віхою в орнаментознавчій діяльності М. Дяченка, як зазначається в одній з його біографій, став 1909 рік, коли він закінчив навчання та зацікавився вивченням орнаментів і пристосуванням їх до виробництва (Бочков, 1929, арк. 3).

Як випускник Київського реального училища, котрий півтора роки провчився на інженерному відділенні Київського політехнічного інституту, та як викладач креслення Михайло Дяченко добре володів креслярською технікою. Тому доволі швидко він створив значну колекцію зображень. Частина з неї (162 малюнки

писанок і 29 скомпонованих з писанкового орнаменту візерунків вишивок) експонувалася навесні 1911 р. у Кам'янці-Подільському на організованій Товариством витончених мистецтв виставці робіт місцевих художників (А. Б., 1911, с. 3; Северюхин, Лейкинд, 1992, с. 82–83).

Новий період зацікавленості М. Дяченка селянськими орнаментами почався 1925 р., коли він, працюючи вчителем у різних середніх навчальних закладах м. Черкаси, як позаштатний співробітник Черкаського окружного музею і кореспондент Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук, долучився до дослідження народного гончарства та архітектури, збору фольклору. Продовжив орнаментознавчу діяльність з весни 1926 р., коли за порадою Д. Щербаківського Михайло Михайлович переїхав із родиною в с. Дігтярі Прилуцької округи, яке вважав «далеким від культурних центрів селом» з «несприятливими умовами» (Заява М. Дяченка, 23 жовтня 1927, арк. 26–26 зв.). Погоджуючись на роботу в нещодавно відкритій у межах загальнодержавної акції тамтешній ткацькій профшколі (на посадах викладача графічної грамоти, завідувача майстерні та музею), М. Дяченко «шукав перш за все спокою й умовин, потрібних для виконання спеціальних завдань (закінчення розвідки-підручника про український орнамент і перевірки придатності його на практиці» (Заява М. Дяченка, 15 липня 1927, Арк. 189). Тому М. Дяченко «цілком свідомо ігнорував всі інші незручності життя в далекому від культурних центрів селі» (Заява М. Дяченка, 15 липня 1927, арк. 189 зв.).

Перед новоутвореними ремісничими навчальними закладами (зокрема Дігтярівською профшколою) ставилися далекоглядні плани. Декларувалося, що вони мають готувати кваліфікованих «майстрів-практиків з відповідно виробленим художнім смаком, потрібним в художній промисловості, як фабричній, так і кустарній». Водночас головна увага повинна була звертатися на «практичні зайняття в майстернях та художнє виховання для того, щоб дати учневі уявлення про характер і розвиток мистецтва України, через що він зможе зв'язати свою працю з працею і творчістю народних мас» (Пошивайло, 2008, с. 54).

Не дивно, що саме в Дігтярях за рік Михайло Михайлович зібрав орнаментознавчі напрацювання в рукопис книги «Орнаментика та український орнамент». За рецензією С. Таранушенка можлива характеристика її структури, змісту, сильних сторін і недоліків.

Книга складалася з друкованої текстової частини (138 с., приблизно 4,5 друкарські аркуші) і альбому (789 штрихових чорних малюнків тушшю пером і 28 кольорових акварелей).

У передмові автор окреслив основні завдання видання. Перше з них — наукове. Адже цією книгою М. Дяченко вирішив узагальнити результати багаторічних спостережень над українськими народними орнаментами. За висновком С. Таранушенка, автор «віддає всі свої симпатії селянському мистецтву», яке «різко відмежує від мистецтва» вищих класів. Тобто він підтримує поширену на той час у марксистській літературі думку про існування «мистецтва пануючих» — «високого» і «мистецтва пригноблених» — «низького» (Таранушенко, арк. 1–3).

Друге завдання — популяризаційне. М. Дяченко виклав результати спостережень у формі, яка повинна популяризувати «коштовність здобутків народного мистецтва» і таким чином сприяти його розвитку, збору творів та дослідженням.

Третє завдання — зробити публікацію потрібною викладачам у художніх школах і навчальних майстернях. Адже, як зазначив автор, подібні підручники, посібники або альбоми в Україні відсутні, а в шкільних музеях бракує зразків орнаментів. «І скільки то часу витрачається на малювання на дошці й перемальовку зразків орнаменту!» (Таранушенко, арк. 1). Хоча загалом, як зазначив рецензент, у книзі «виразного підкреслення з виробництвом» не простежувалося, а головна мета прочитувалась як «загальний так би мовити, теоретичний огляд орнаменту взагалі й українського зокрема» (Таранушенко, арк. 4).

Розділ I мав назву «Орнаментика». У вступі до нього М. Дяченко підкреслив такі думки:

- «А) Вага орнаменту в історії мистецтва
- Мистецтво й техніка
- Мистецтво на громадській роботі
- Мистецтво й класи
- Архітектура — історичний музей мистецтв
- Істога орнаменту
- Орнамент структуривний і нейтральний
- Орнамент стилізований і натуралізований
- Примітивний орнамент
- Орнамент геометричний, рослинний, тваринний, мішаний і т. д.
- Орнамент і форми життя
- Орнамент плісковатий виступаючий і вдавнений
- Вимоги щодо орнаменту
- Доцільність орнаментного вмісту
- Пропорційність форм

Кольори і гра їх

Мистець — творець мистецьких законів» (Таранушенко, арк. 1–2).

Розділ II (с. «40–74») називався «Орнамент різних народів і часів» і містив огляд орнаментів Єгипту, халдеї, Еллади (зокрема доричного, іонічного та коринфського ордерів), Риму, Візантії, Персії, Індії, Китаю, Японії, мусульманського світу, романських, готичних, ренесансних, барочних, часів рококо, ампіру і модерну. Потім М. Дяченко звернув увагу на національні течії в мистецтві й охарактеризував російський народний орнамент та орнаменти південнослов'янських народів.

Розділ III називався «Український орнамент». У підрозділі «Наша класифікація» розглядалися такі орнаментальні форми:

- 1) крайкові й лінійні;
- 2) трикутні;
- 3) чотирикутні й восьмикутні;
- 4) п'ятикутні й шестикутні;
- 5) круглі й овальні;
- 6) форми, що не мають виразної геометричної основи;
- 7) тваринні форми, що не мають виразної геометричної основи.

Між пунктами 1 і 2 класифікації М. Дяченко розташував ще три пункти:

- а) роля лінії в розбивці площі на окремі поля;
- б) ритміка в орнаменті;
- в) спокій і рух в орнаменті».

Наприкінці розділу містилися параграфи:

- будова українського орнаменту;
- сполучення кольорів в українській орнаментіці;
- властивості українського орнаменту.

Завершувалась текстова частина книги списком «матеріалів, що їх використано під час складання цієї книжки» — літературних і «власних авторів збірок та замальовок орнаменту». Цей список «обеззброював» рецензента. Але він рекомендував М. Дяченку «дістати відрядження до центру і познайомитися з новою літературою». Після чого, на думку С. Таранушенка, він «сам поробить значні зміни в своїх теоретичних міркуваннях» (Таранушенко, арк. 1–3). Слід зазначити, що, наприклад, «і в рисунках, і у викладі» Михайло Михайлович «надто сильно дематеріалізував орнамент, зірвав його з місця, з яким він органічно зв'язаний — через техніку виконання, властивості матеріалу й композиційну ув'язку з цілим предметом» (Таранушенко, арк. 3). А на час подання рукопису на рецензування побачив світ альбом В. Гагенмейстера «Мистецтво Єгипту» (Гагенмейстер, 1926), не

зазначений у списку «Матеріалів» Дяченка, де на таблицях окремо подана архітектура, стінопис, ткацтво тощо. З-поміж головних причин не врахування автором «новіших видань про український орнамент» (Таранушенко, арк. 3) була, звичайно, «провінційність» місць його роботи. Це усвідомлював сам автор, згадуючи про неї в листі до М. Ернста 1927 р. (Лист М. Дяченка Ф. Ернсту, 14 червня 1927, арк. 38–39 зв). Окрім того, провінційність посилювалося «неорганізованістю нашого книжкового ринку та бібліотечної справи», «слабким обміном виданнями між нашими учбовими закладами, коли видання одної профшколи не доходять до бібліотек інших профшкіл» (Таранушенко, арк. 4).

Другою важливою проблемою роботи М. Дяченка для С. Таранушенко стало те, що він не характеризував орнаменти в динаміці, не показував їх еволюції. Щоправда, рецензент звертав увагу на факт наявності такого ж недоліку в альбомі В. Січинського «Стили» (1926) (Таранушенко, арк. 3). Який, до речі, як вчений і художник також значною мірою формувався під впливом В. Розвадовського, навчаючись у Кам'янець-Подільській школі.

Недоліком рецензент уважав і перевантаженість кольорових малюнків зразками «писанок», і відсутність серед них «мальованого дерева, розписів хат та надто малу увагу до килимів» (Таранушенко, арк. 5).

Як «симпатичні», рецензент відзначав підрозділи «Мистецтво на громадській роботі» та «Мистецтво і класи». Але звернув увагу на те, що автор у них не «виявив» себе «глибоким» соціологом. До того ж «цитати та посилки на праці Плеханова», на його думку, «не дають підстави зачислити» М. Дяченка до марксистів (Таранушенко, арк. 2).

Перша половина праці (I і II розділи) сприймалася значною мірою компліятивною, такою, що не мала «самостійної наукової вартости». Друга, присвячена українському орнаменту, хоча мала численні помилки й викликала «серйозні заперечення заслуговувала на увагу і мала вагу». Оскільки «автор довго й уважно студіював орнамент, знає процеси виробництва в селянському мистецтві, знайомий він з літературою предмету (оскільки вона була йому приступна на провінції)». М. Дяченко спробував «накреслити історичний розвиток орнаменту від палеоліту до наших днів». Уважав, що орнамент виконував «виключно службову роллю: він має або допомагати виявити певну художню ідею (структивний) або просто прикрашати (нейтральний)». Давнішим уважав

«стилізований орнамент», а «натуралістичний — пізніший, більш того — новітній» (Таранушенко, арк. 2–3).

Класифікація орнаментів М. Дяченка, на думку С. Таранушенко, мала більш «прикладне» значення для викладання, ніж теоретичне наукове. Оскільки «більшість його “трикутних” та інших форм, це — швидче “логічні категорії” ніж реальні композиційні схеми. Проте, оскільки досі нічого іншого не запропоновано, можна з цим застереженням прийняти авторову класифікацію».

Загалом С. Таранушенко позитивно оцінив рукопис, стверджуючи, що матеріал в ньому викладено легко і доступно та рекомендував книгу після усунення зазначених недоліків «до друку і вжитку як посібника в наших учбових майстернях та профшколах». Рецензент зазначив, що в представленому вигляді рукопис є науково-популярним. Також він пропонував розділити роботу на дві частини, виділивши в окремий посібник розділ III «Український орнамент» (Таранушенко, арк. 3–5).

Через рік після рецензування книги М. Дяченко переїхав до м. Полтава. Але і там справа з виданням посібника не зрушила з місця. Адже заклади, з якими він співпрацював упродовж 1927–1929-го рр., не відзначалися публікаційною активністю. Хоча підручник з теорії ткацтва, підготовлений у Дігтярівській профшколі О. Рейсфельд, і був опублікований, але за часів, коли автор у закладі не працювала (1930) (Рейсфельд, 1930а, б). До того ж, М. Дяченко мав годувати дружину і трьох малолітніх дітей (Заява М. Дяченка, 15 липня 1927, арк. 189–190 зв.). Значна завантаженість роботою та сімейними справами, віддаленість від Києва і Харкова не дозволили йому швидко виправити зазначені рецензентом недоліки. Але він намагався це зробити, і в листопаді 1929 р. написав заяву на конкурс для отримання роботи у Всенародній бібліотеці України (Заява М. Дяченка, 22 листопада 1929 року, арк. 32–35). На жаль, нам не відомо, чи вступив він тоді на роботу до цього закладу. На початку 1940-х рр., до нацистської окупації, М. Дяченко працював викладачем живопису та композиції в Крелевецькому художньо-промисловому технікумі (Лист Марії Дяченко до Павла Тичини, 17 жовтня 1940, арк. 1 зв.-3.). Коли почалися нальоти ворожої авіації на місто, родина Дяченків евакуювалася до Чкаловської області РСФСР. Михайло Михайлович близько року викладав креслення та малювання в середній школі с. Воздвиженка Пономарьовського району (Лист Марії Дяченко

до Павла Тичини, арк. 6–7). Маючи хронічні хвороби, М. М. Дяченко помер у м. Орськ 1943 р. А коли дружина з дітьми після звільнення Києва повернулася додому, виявилось, що їхня квартира спалена, «всі праці чоловіка, всі художні роботи його, виконувані роками, а також і дитячі усе загинуло» (Лист Марії Дяченко до Павла Тичини, 16 вересня 1945, арк. 8–8 зв.). Очевидно, там був цінний рукопис навчального посібника та безцінні ілюстрації до нього.

Висновки. На прикладі біографії М. Дяченка простежено шлях дослідника, який упродовж життя побіжно займався науковою діяльністю, не працюючи на пов'язаних з нею посадах. Один з основних результатів його роботи, книга

«Орнаментика та український орнамент», на жаль, не була опублікована і, очевидно, донині не збереглася унаслідок складних життєвих обставин автора та соціокультурної ситуації кінця 1920-х — початку 1940-х рр. Але, проаналізувавши рецензію на неї С. Таранушенка, можна висновувати, що це був навчальний посібник з орнаментознавства, наполовину компілятивний, наполовину оригінальний навчальний твір практика з 20-тирічним досвідом вивчення і пристосування традиційних орнаментів до навчання учнів середніх спеціальних навчальних закладів. Книга М. Дяченка не втратила актуальності і зараз. На нашу думку, принаймні її структуру можна і потрібно враховувати під час підготовки подібних видань і нині.

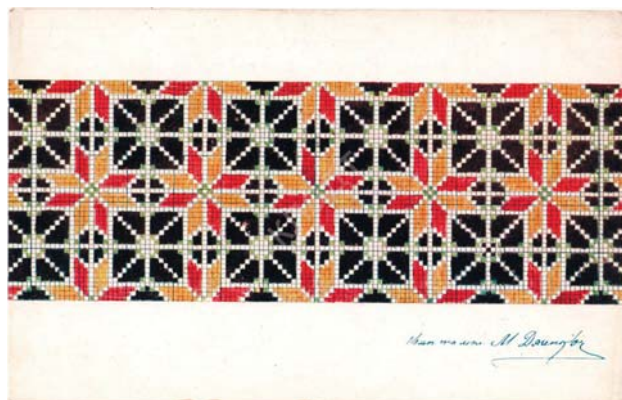

Рис. 1–3. Михайло Дяченко. Листівки «Мотиви українського орнаменту». Папір, друк. Київ, видавництво «Час», 1911. Приватні колекції

Список посилань

- А. Б. (1911). Виставка картин в Кам'янець-Подільському. *Рада*. № 118 від 26.05.
- Бочков, Д. (1929). Curriculum vitae Дяченка, Михайла Михайловича, позаштатного співробітника Черкаського Окрмузею. Життєписи дослідників археології та мистецтва. 1929. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Фонд ВУАК. Спр. 32, 3.
- Гагенмейстер, В. (1926). *Мистецтво Єгипту в малюнках*.
- Заява М. Дяченка до Всенародньої Бібліотеки України від 22 листопада 1929 року. *Архів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. Оп. 1 л. Спр. 25, 32–35.
- Заява М. Дяченка до Прилуцької Окрінспектури Наросвіти від 15 липня 1927 року. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. Р-5492. Оп. 1. Спр. 1223, 189–190 зв.
- Заява М. Дяченка до Прилуцької Окрінспектури Наросвіти від 23 жовтня 1927 року. *Державний архів Чернігівської області*. Ф. Р-5492. Оп. 1. Спр. 1223, 26–26 зв.
- Лист М. Дяченка Ф. Ернсту від 14 червня 1927 р. *Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського*. Ф. 13–3, 38–39 зв.
- Лист Марії Дяченко до Павла Тичини 17 жовтня 1940 року. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України*. Ф. 464. Оп. 1. Спр. 6135, 1 зв.-3.
- Лист Марії Дяченко до Павла Тичини. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України*. Ф. 464. Оп. 1. Спр. 6135, 6–7.
- Лист Марії Дяченко до Павла Тичини 16 вересня 1945 року. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України*. Ф. 464. Оп. 1. Спр. 6135, 8–8 зв.
- Овчаренко, Л. (2015). *Камянець-Подільський осередок гончарної освіти в Україні (1905-1933)*. Українське Народознавство.
- Пошивайло, О. (2008). *Гончарна велич і трагедія Макарового Яру доби Розстріляного Відродження*. Українське Народознавство.
- Рейсфельд, К. А. (1930а). *Короткий poradnik із теорії ткацтва. Альбом рисунків*.
- Рейсфельд, К. А. (1930б). *Короткий poradnik із теорії ткацтва*.
- Селівачов, М. Р. (2005). *Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів мистецтва*. Редакція вісника «АНТ».
- Таранушенко, С. А. Рецензія на працю Дяченка М. «Орнаментика та український орнамент». *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Ф. 278 (Стефана Таранушенка). Од. зб. № 352, 5.

References

- A. B. (1911). Exhibition of paintings in Kamianets-Podilskyi. *Rada*, 118. [In Ukrainian].
- Bochkov, D. (1929). Curriculum vitae of Dyachenko Mykhailo Mykhailovych, freelancer of the Cherkasy Regional Museum. Biographies of archeology and art researchers. Scientific archive of Archaeology Institute of NAS of Ukraine, fund of All-Ukrainian Archaeological Committee, file. 32, 3. [In Ukrainian].
- Hagenmeister, V. (1926). *The art of Egypt in pictures*. [In Ukrainian].
- Maria Dyachenko's letter to Pavel Tychyna*. Central state archive-museum of literature and art of Ukraine. F. 464. Op. 1. File. 6135, 6–7 [In Ukrainian].
- Maria Dyachenko's letter to Pavlo Tychyna dated October 17, 1940*. Central state archive-museum of literature and art of Ukraine. F. 464. Op. 1. File. 6135, 1 zv.-3 [In Ukrainian].
- Maria Dyachenko's letter to Pavlo Tychyna dated September 16, 1945*. Central state archive-museum of literature and art of Ukraine. F. 464. Op. 1. File. 6135, 8-8 zv. [In Ukrainian].
- Ovcharenko, L. (2015). *Kamianets-Podilskyi Centre of Pottery Education in Ukraine (1905–1933)*. *Ukrainske Narodoznavstvo* [In Ukrainian].
- Poshyvailo, O. (2008). *The majesty of pottery and the tragedy of Makarov Yar in the days of the Shot Renaissance*. *Ukrainske Narodoznavstvo*. [In Ukrainian].
- Reisfeld, K. A. (1930a). *A brief guide to the theory of weaving*. [In Ukrainian].
- Reisfeld, K. A. (1930b). *A brief guide to the theory of weaving. The Album of drawings*. [In Ukrainian].
- Selivachov, M. R. (2005). *Lexicon of Ukrainian ornamentation (iconography, nomination, stylistics, typology)*. “ANT” bulletin edition. [In Ukrainian].
- Statement of M. Dyachenko to the National Library of Ukraine dated November 22, 1929*. Archive of V. Vernadskyi National Library of Ukraine, op. 1 1, file. 25, 32–35 [In Ukrainian].
- Statement of M. Dyachenko to the Pryluky District Inspectorate of Education on July 15, 1927*. State archive of Chernihiv region, f. R-5492, op. 1, file. 1223, 189–190 zv. [In Ukrainian].
- Statement of M. Dyachenko to the Pryluky District Inspectorate of Education dated October 23, 1927*. State archive of Chernihiv region, f. R-5492, op. 1, file. 1223, 26–26 zv. [In Ukrainian].
- Taranushenko, S. A. *Review of the work of Dyachenko M. “Ornamentation and Ukrainian ornament”*. Manuscript Institute of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine, f. 278 (Stefana Taranushenka), od. zb. No. 352, 5. [In Ukrainian].
- The Letter from M. Dyachenko to F. Ernst dated June 14, 1927*. Archive of M. Rylskyi Institute of Art Studies and Folkloristics, f. 13–3, 5. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 12.10.2021